

MUHAMED A. MUJIĆ

ARAPSKI EPIGRAF IZ RAVELLA POTJEČE IZ LJUBUŠKOG

Giovanni Oman objavio je jedan natpis na arapskom jeziku, uklesan u kamenu, s neke nepoznate džamije, koji se sada nalazi u vrtu vile »La Casarella« u Ravellu.¹ Tu je donesen faksimil natpisa u štamparskom slogu arapskim alfabetom, kako ga je autor pročitao, te njegov prevod na talijanski jezik. Autor pretpostavlja da natpis potječe s istočne obale Jadranskog mora, najvjerojatnije iz Mostara ili iz nekog drugog muslimanskog centra na Balkanskom poluotoku.

Problem što ga nameće taj epigrafi iz Ravella mogao bi s pravom da odvede istraživača i u mnogo šire geografsko područje nego ono kojem se s pravom okrenuo G. Oman. Naime, godina 966. (1558—59) uklesana u natpisu mogla bi podjednako da se odnosi i na područje cijelog istočnog Mediterana, koje je već polovicom XVI stoljeća bilo u sastavu Osmanske Carevine, a najveći broj natpisa sa džamija u tom regionu bio je napisan na arapskom jeziku.

Pošto gornji epigraf predstavlja zanimljivi i još uvijek nerazriješen problem, to ću pokušati ovdje na osnov već objavljenе, odnosno poznate izvorne, historijske građe koja se odnosi na južno-slavske zemlje koje su bile u sastavu Osmanske Carevine, da utvrdim lice koje je sagradilo dotičnu džamiju, čiji se natpis danas nalazi u Ravellu, i u kojem mjestu. S obzirom na to da je G. Oman, a kasnije i R. Köbert² obrađivao taj natpis, smatram da je potrebno da se, istovremeno, kritički osvrnem na način njihovog čitanja i na prevod toga epigrafa, što, po našem mišljenju, nije dato korektno.

¹ G. Oman, Notizie su una iscrizione con caratteri arabi a Ravello, *Annali*, Istituto orientale di Napoli, nuova serie XIX (volume 29), Fascicolo 2, p. 266—268.

² Vidjeti Köbertov prevod natpisa, str. 194, bilješka 4.



Faksimil arapskog epigrafa iz Ravella, prema G. Omanu

Smatram da taj natpis treba čitati ovako:

(١) قد بنى هذا الجامع الشريف والمسجد المنيف كما امر الله تعالى انما

(٢) يعمروا مساجد الله صاحب الخيرات نصوح بن عبد الله دزدار سنة ٩٦٦³⁾

Kao što je uočljivo, tekst natpisa predstavlja pokušaj da se u jednoj sažetoj formi daju svi elementi koji su potrebni u natpisu ove vrste. Ne bi se moglo reći da se u tome uspjelo u potpunosti.

³⁾ Na osnovu faksimila uz citirani rad G. Omana moglo se utvrditi da je autor, uglavnom, pravilno pročitao tekst natpisa, s izuzetkom jednog, odnosno dva mjesta. Oman je, naime, umjesto riječi دزدار, što označava vojnu službu i položaj vakifa Nesuha, čitao در دره, što je pogrešno. Zatim, pošto je tako pročitao to mjesto, preostao mu je jedan alif (ا), koji on pridodaje riječi بن, što, također, nije ispravno. Naime, u kaligrafskom izvodenju natpisa na kojem se, kako je to običaj kod ovakvih i sličnih natpisa, teži dati što svečanije i što ljepše stiliziranje, iznad riječi نصوح stilizirano je دزدار, zatim produžen ا (alif) duž cijelog donjeg dijela epigrafa, a onda u visini sa prvim dijelom riječi napisano slovo د. Tako bi to mjesto u natpisu trebalo čitati دزدار, a nikako در دره, kako to čita Oman, misleći da to mjesto izražava konvencionalne izraze blagoslova i tako ga i prevodi. Istovremeno treba napomenuti da među natpisima sa islamskih spomenika u Bosni i Hercegovini iz XVI stoljeća nije pronađen nijedan natpis u kojem je upotrijebljena fraza در دره.

Evo kako je Oman pročitao tekst natpisa:

(١) قد بنى هذا الجامع الشريف والمسجد

المنيف بأمر الله تعالى انما

(٢) يعمروا (sic!) مساجد الله صاحب الخيرات

نصوح ابن (sic!) عبد الله در دره في سنة ٩٦٦

R. Köbert je prihvatio Omanovo čitanje natpisa, što se može vidjeti iz njegova prevoda. On se, naime, na originalni tekst i ne osvrće.

Treba ukazati na to da je Oman, prilikom svoga osvrta na filološku stranu teksta natpisa, pomenuo dvije greške pisara, odnosno klesara, od kojih je jedna gramatičke, a druga ortografske prirode. Prva greška se sastoji u tome što kur'anski citat nije prenesen vjerno, nego je došlo do nepravilno upotrijebljenog oblika يعمروا (u množini), umjesto oblika يعمر (u jednini), kako je tekst Kur'ana. Druga greška, prema Omanu, sastojala bi se u tome što mu je izgledalo da je stavljen alif (ا) ispred riječi بن, što ne bi bilo u skladu sa utvrđenim pravilima arapske ortografije, tj. da se alif ne stavlja ispred riječi بن kad je upotrijebljena između dva imena, kao što je u gornjem natpisu. Međutim, prema mome čitanju, kako je već istaknuto, nema dileme. Alif, kao što bi moglo biti sporno na tom mjestu, uopće, ne postoji, on je, naime, sastavni dio riječi دزدار. Otud je pravilno čitati ابن, a ne بن, kako to čita Oman.

Nevješto je učinjen pokušaj da se u epigraf utka kur'anski citat, tako da je to učinjeno na način koji je nedopustiv za citiranje Kur'ana, što je dovelo do nejasnoće u shvaćanju toga dijela teksta, kako se to vidi u Omanovu i Köbertovu prijevodu natpisa.⁴ Naime, sastavljač natpisa bio je vođen željom da se na ovom mjestu posluži kur'anskim ajetom koji se odnosi na gradnju džamije, a koji glasi:

انما يعمر مساجد الله من آمن بالله واليوم الآخر...

Ali je citirao samo prvi dio ajeta koji predstavlja predikat i objekat, a subjekat je potpuno ispustio:

Tako bi natpis u prevodu na srpskohrvatski jezik glasio:

Ovu časnu džamiju⁵ i uzvišenu bogomolju,⁶ u smislu naređenja uzvišenog Allaha: »Allahove bogomolje podižu⁷ samo...« sagradio je dobrotvor⁸ Nesuh, sin Abdulaha, dizdar, godine 966.

⁴ Da bi čitalac dobio uvid u cjelokupni Omanov prevod natpisa na talijanski jezik, kao i Köbertov prevod na njemački jezik, posebno onog mjesta u koji je utkan kur'anski tekst, gdje je kod Omana, i kod Köberta, koji se poveo za njim, došlo do pogrešnog prevoda i interpretiranja toga dijela natpisa, donosimo integralni tekst prevoda i jednog i drugog autora.

Omanov prevod glasi:

1) Ha costruito questa moschea nobile e che domina i dintorni secondo quanto ha stabilito Iddio, Egli è l'Altissimo, Solo

2) visiterà i templi di Dio il generoso fondatore di pie istituzioni Našūh Ibn 'Abd Allāh, che Iddio moltiplichi i suoi beni! — nell'anno 966 (= 1588—59)

Köbertov prevod glasi:

»Diese ehrwürdige Freitagmoschee und das würdige Heiligtum hat, wie denn Gott, der erhabene gebot. Die Moscheen Gottes sollen die, welche Gutes tun, errichten, Našūh ibn 'Abdallāh im Jahre 966 erbaut. Gott vermehre seine Gaben.« Ovaj njemački prevod ustupio mi je Salih Hadžalić, na čemu mu izražavam zahvalnost.

⁵ R. Köbert je riječ الجامع preveo sa *Freitagmoschee*. Dobiva se utisak da je autor pokušao da iznađe što adekvatniji izraz za ono što po njegovom shvaćanju predstavlja riječ الجامع. Očito je da se u njegovom načinu pisanja odrazio uticaj i upotreba ove riječi u osmanskome jeziku, naprama riječi المسجد. Naime, poznato je da je u osmanskome jeziku riječ جامع označavala bogomolju u kojoj su se obavljale sve dnevne molitve, kao i molitva petkom i Bajramom, dok

je مسجد predstavljao manju, mahalsku bogomolju, u kojoj se nije obavljala molitva petkom i Bajramom. Otud je R. Köbert prvi naziv preveo neobično sa *Freitagmoschee*. Valja napomenuti da Zenker u svom poznatom rječniku (Türkisch-arabisch-persisches Handwörterbuch, Leipzig, 1866) pojam الجامع prevodi jednostavno sa *Moschee* (kao i mas'gid!).

⁶ Oman konstrukciju المسجد المنيف prevodi riječima: *e che domina i dintorni*, po čemu se njegov prevod

Turski izvori s područja južnoslavenskih zemalja pokazuju da je u vrijeme osmanske vlasti u tim krajevima, posebno u XVI stoljeću, bilo rašireno ime Nesuh,⁹ koje je imao osnivač džamije, čiji je natpis predmet istraživanja.

Među dosad poznatim historijskim podacima koji se odnose na makedonske gradove nije se našlo spomena džamiji, odnosno mahali, koja bi nosila ime po ličnosti koja se zvala Nesuh. Isti takav slučaj je i sa sačuvanim historijskim materijalima koji se odnose na područje Srbije, koja je najvećim svojim dijelom bila u sastavu smederevskog sandžaka u drugoj polovici XVI stoljeća.

te konstrukcije razlikuje od našeg prevođa u sljedećem: a) nije uopće preveo riječ المسجد, nego je jednostavno tu riječ shvatio kao suvišno ponavljanje riječi الجام; b) pridjev المنيف preveo je riječima *che domina i dintorni*, što bi značilo: *koja dominira okolicom*, što nije tačno.

Razlika u shvaćanju gornjeg pridjeva nije formalna nego suštinska. Naime, sklop المسجد المنيف ima za nje džamije opetovanjem semantički bliskih riječi, kao što su (imecilj da se u duhu arapskog načina izražavanja podvuče značaj izgradnice) الجام i المسجد te (pridjevi)

المنيف الشريف. Otuda je neprihvatljiv ovaj dio Omanova prevođa po kojem je lice koje je sačinilo natpis željelo da kaže da se ta džamija nalazi na isturenom položaju koji dominira okolicom!

U vezi s tim ističem da se u brojnim osmanskim hudžetima susrećemo sa frazom: محفل دين منيف,

koja se upotrebljava da bi se akcentirala veličina i ugled šerijatskog suda. Tako ta fraza u velikom broju hudžeta kompletno glasi:

مجلس شرع شريف ومحفل دين منيف (ukazujem na takvu upotrebu u nekim kadijskim ispravama upisanim u sidžilu mostarskog kadije iz 1041, 1042. i 1043. godine po Hidžri. *Orientalni institut, Sarajevo, sidžil br. 1, str. 5r/4, 7r/1, 31r/5, 62v/2*).

Što se tiče Köbertova prevođa sklopa المسجد المنيف, on glasi: *das würdige Heiligtum = časno svetište!*

⁷ Poenta je ovdje na tome kako da se shvati glagol يعمر u gore citiranom ajetu. Prema djelu الجام لاحكام القرآن poznatog šerijatsko-pravnog autora Abū 'Abdillāh Muḥammad bin Aḥmad al-Anṣārī Al-Qurṭubī-a proizlazi da od načina shvaćanja riječi يعمر u citiranom ajetu, te u ajetu ما كان للمشركين ان يعمروا مساجد الله شاهدين على انفسهم بالكفر اولئك حبثت اعمالهم و في النارهم

خالدون. (Qur'an IX, 17), što prethodi tome ajetu, ovisi osnovni dio formulacije šerijatsko-pravne zabrane koja je izvedena iz tog kur'anskog teksta. Prema njemu, spomenuti glagol leksički može označavati pojmove *graditi, popravljati, održavati, posjećivati*, ali on upotrebu toga glagola, konkretno na tom mjestu, shvaća u značenju *održavati i posjećivati*. Na toga upućuju okolnosti pod kojima su objavljena dva citirana ajeta, kojima se regulira odnos islama prema tadašnjim idolopoklonicima, koji su sebi prisvajali atribute lica koja održavaju i posjećuju islamske bogomolje. Kako su njihova shvatanja bila nespojiva sa zdravom logikom i sa prirodom same stvari, to se prvim ajetom donosi zabrana da idolopoklonici održavaju islam-

Što se tiče tadašnjih najvećih bosanskih gradova Sarajeva, Travnika, Banje Luke i Tuzle, uvidom u već objavljenu historijsku građu i onu neobjavljenu, koja nam je dostupna, može se utvrditi da Travnik, Banja Luka i Tuzla nisu imali džamiju, a ni mahaluru koja bi se nazivala gornjim imenom. Međutim, treba ukazati na to da su u Sarajevu dvije osobe s imenom Nesuh podigle dvije džamije. Jednu od tih džamija podigao je drugi bosanski namjesnik

ske hramove, ma u bilo kojem vidu, odnosno da ih posjećuju, dok se ajetom koji neposredno slijedi poslije toga skreće pažnja da to pravo pripada isključivo muslimanima. (Al-Gāmi' li ahkām Al-Qur'ān, Al-Qāhira, 1967, VIII, s. 9289.)

U tako širokoj lepezi značenja što ih daje glagol *يُعمّر* svaki od obrađivača ovog teksta, tj. Oman, kad to prevodi sa *visiterā*, što znači *posjećivače* i Köbert, kad to prevodi sa *errichten*, što znači *podizhu, zavještaju*, pogadaju smisao, ali s napomenom da Oman upotrebljava taj glagol u futuru, umjesto u prezentu, a Köbert, opet, u trećem licu plurala prezenta modalnog glagola *sollen* sa infinitivom *errichten*, umjesto u trećem licu singulara prezenta.

S obzirom na logičnu povezanost između prednjeg i zadnjeg dijela gornjeg natpisa, ne treba isključiti mogućnost da su naši ljudi shvaćali da glagol *عمر* treba da znači

isto što i glagol *بني*, to smo se u prevodu i opredijelili za varijantu *podizhe*, što dopušta upotreba te riječi na ovom mjestu.

* Konstrukciju *صاحب الخيرات* Oman prevodi sa *il generoso fondatore di pie istituzioni*, što znači *daržljivi osnivač dobrotornih institucija*. Tu konstrukciju treba, međutim, jednostavno shvatiti kao izraz *dobrotvor*, odnosno kao termin *vakif, zavještač* i *legator*. Naime,

iako izraz *صاحب الخيرات* predstavlja tipičnu arapsku konstrukciju genitivne veze, ipak se čini da on po svojoj upotrebi pripada više sferi tursko-osmanskog jezika nego-

li arapskog. Zbog toga ga ne bi trebalo uzimati u njegovom izvornom, arapskom značenju, nego onako kako ga je upotrebljavalo osmansko društvo, u kojem je, najvjerojatnije, i nastao. Za potkrepu toga možemo navesti veći broj primjera, ali ćemo se zadovoljiti samo nekim od njih.

U jednoj vakufnami koja potječe iz Mostara, za lice koje je uvakufilo 32.000 akči, namijenjenih da se daju na murabehu i da se od novca što se dobije od toga podmiruju potrebe vezane za obavljavanje izvjesnih obreda što ih je vakif precizirao glasom svoje vakufname, upotrijebljeni su sljedeći atributi:

صاحب الخيرات وراغب المبرات والصدقات
(Orientalni institut, sidžil br. 1, str. 22r).

Za drugo lice koje je uvakufilo 51.000 akči za slične svrhe, kao i gore, upotrijebljeni su ovi atributi:

قدوة اصحاب الخيرات زبدة ارباب المبرات
الوائثق بالملك المان (navedeni sidžil, str. 60v—61r).

S obzirom na naznačena sredstva koja su bila relativno dosta skromna, u prvoj polovici XVII stoljeća, razumljivo je da u ova dva slučaja nije moglo biti govora o nekim velikim vakifima, kako bi se to bukvalno moglo shvatiti iz atributa koji su im dati. Ovakvi i slični slučajevi stvaraju uvjerenje da se svi ti bombastični epiteti mogu svesti na atribut *dobrotvor, vakif, legator* i ništa više.

Ako je naše mišljenje, koje će kasnije biti izneseno, po kojem se Nesuh-aga Vučjaković identificira sa osnivačem džamije čiji se natpis nalazi u Ravellu, — tačno, onda

Nesuh-beg¹⁰ 856 (1452) godine po Hidžri, a drugu je sagradio Počadži hadži Nesuh,¹¹ najvjerojatnije u prvoj polovici XVII stoljeća. S obzirom na puna imena tih ličnosti i vrijeme nastanka njihovih džamija, jasno je da nijedna ne može biti identična sa ličnošću koja je podigla džamiju, čiji se natpis nalazi u Ravellu.

Među dosta brojnim džamijama koje su postojale na području Hercegovine, dvije od njih nosile su ime Nesuha, i to jedne te iste ličnosti. Jedna je bila u Mostaru, a druga u Ljubuškom. To saznajemo iz vakufname Nesuh-age, napisane i legalizirane u trećoj dekadi džumada I 972 (od 25. XII 1564. do 3. I 1565).¹² Na osnovu drugih izvora utvrđeno je da je dotični vakif bio poznat pod imenom Nesuh-aga Vučjak, odnosno Vučjaković, kako se i danas preziva porodica čiji je jedan od predaka bio spomenuti Nesuh-aga.¹³ Nameće se pitanje da li je ovaj Nesuh-aga identičan sa Nesuhom čiji spomen nalazimo u natpisu iz Ravella?

Osnovni podaci dati u natpisu o imenu vakifa ne podudaraju se u potpunosti sa imenom koje stoji u vakufnami. Naime, u natpisu je uklesano: *Nesuh, sin Abdulaha, dizdar*, dok u vakufnami stoji: *Nesuh-aga*. Ali, suštinski ne postoji nikakvo neslaganje. Naprotiv, ako znamo da je svaki dizdar ujedno bio i aga mustahfiza određene tvrđave, doći ćemo do uvjerenja da natpis sa džamije u sebi sadrži kompletno sve ono što je rečeno o imenu vakifa u samoj vakufnami, i još više. Otud smatramo da to formalno nepodudaranje ne može predstavljati razlog da se isključi mogućnost analize ovog problema u cijelosti.

Polaznu tačku za rješavanje ovog problema predstavlja činjenica da se Nesuh, utemeljitelj džamije, čiji je natpis predmet naše obrade, vremenski može dovesti u sklad sa Nesuh-agom, osnivačem

konstrukciju *šahib-ul-hayrāt* ne bi trebalo uzeti onako kako je shvaća Oman, jer, koliko je poznato, Vučjaković, u momentu gradnje njegove džamije u Ljubuškom, nije imao nekih drugih zadužbina. Naše mišljenje baziramo na osnovu njegove jedine vakufname koja je sačinjena i legalizirana nakon 6—7 godina nakon gradnje te džamije. U toj vakufnami čini se da su obuhvaćeni svi objekti koje je on uopće za svog života uvakufio, naravno, uključujući tu i njegovu džamiju u Ljubuškom.

Što se tiče Köbertova prevoda ovog sklopa, možemo konstatirati da je on to preveo sa *welche Gutes tun = oni koji čine dobra*. Da tome dodamo da je taj dio natpisa on shvatio kao sastavni dio ajeta koji tome prethodi, a ne kao sastavni

dio onog dijela natpisa koji se isključivo odnosi na Nesuha, sina Abdulaha.

⁹ »U sidžilu sarajevskog suda iz 1566. godine pored imena Abdulah, spominje se najviše Nesuha, ne baš tako rijetko i s hadžijskom titulom.« (Alija Bejtić, *Pačadži hadži Nesuhova džamija i mahala u Sarajevu*, El-Hidaje, Sarajevo 1943, br. 10—11, str. 319, bilješka 2.)

¹⁰ Šejh Sejfudin Kemura, *Sarajevske džamije i druge javne zgrade turske dobe*, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, 1911, str. 391—396.

¹¹ A. Bejtić, c. r.

¹² Prepis vakufname nalazi se u Gazi Husrevbegovoj biblioteci u Sarajevu, Sidžil vakufnama I, str. 349—350.

gornjeg vakufa. Naime, ako se ima u vidu da je dotična džamija sagrađena 966. godine, a Nesuh-agina vakufnama napisana i legalizirana 972. godine, onda postoji opravdana indicija da se može pretpostaviti da su te dvije ličnosti identične s obzirom na minimalnu vremensku razliku od svega 6—7 godina.

Prema uobičajenoj praksi, pojedini vakifi su sačinjavali svoje vakufname kao svečane isprave u kojima bi navodili objekte — kako one sakralne prirode, tako i one čisto dobrotvorne — što su ih već dotada bili podigli, odnosno imali u svome vlasništvu, a koje tom ispravom uvakufljivaju i istovremeno određuju njihovu namjenu i način njihova održavanja. To u našem konkretnom slučaju znači da su u momentu sačinjavanja i legaliziranja spomenute vakufname bile izgrađene obadvije džamije Nesuh-age Vučjakovića.

Dalje, i jedna i druga džamija Nesuh-age Vučjakovića poznate su u našoj historiografiji. Vakifova džamija u Mostaru, koja i danas postoji, predstavlja zanimljiv arhitektonski objekat koji u sebi nosi izvjesne elemente gotskog stila.¹⁴ Što se tiče vakifove džamije u Ljubuškom, o njoj je bilo spomena tu i tamo, između dva rata, a da nije privukla posebnu pažnju.

Pitanje natpisa i sa jedne i sa druge džamije predstavlja problem svoje vrste. Naime, Mehmed Mujezinović objavio je natpis sa džamije Nesuh-age Vučjakovića u Mostaru, prema kojem je ta džamija podignuta 935 (1528/1529) godine po Hidžri.¹⁵ Vremenska razlika od 37 godina između gradnje te džamije, uzete prema tome natpisu, i godine legaliziranja vakufname Nesuh-age Vučjakovića (972), s pravom je bila razlog Mujezinoviću da posumnja u autentičnost natpisa. Uz to, on je skrenuo pažnju i na druge momente koji čine natpis sumnjivim, kao što je činjenica da je natpis sa izvjesnim jezičkim greškama i da je kaligrafski loše izveden. Valja ukazati i na to da je M. Mujezinović, kao stručnjak za islamsku epigrafiku — uspoređujući tekst natpisa sa Stare džamije u čaršiji, iz Putopisa Evlije Čelebije prema prevodu Šejh Sejfudina Kemure,¹⁶ sa tekstom natpisa koji se nalazi iznad vrata Nesuh-agine džamije — utvrdio da je verzija toga natpisa kod Evlije, sa godinom 878. izraženom u brojkama, netačna. Sve su to razlozi da se posumnja u autentičnost natpisa, odnosno njegovog pravog mjesta.

Problem natpisa, koji još i danas stoji na ulazu u džamiju Nesuh-age Vučjakovića u Mostaru, po našem mišljenju, nalazi svoje

¹³ Hamdija Kreševljaković, *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1954, str. 243.

¹⁴ Vidi: Dr Cvito Flišković, *Dalmatinski majstori u srednjovjekovnoj Bosni i Hercegovini*, Radovi sa simpozijuma »Srednjovjekovna Bosna i Hercegovina i evropska kultura«, Muzej grada Zenice, Zenica, 1973, str. 164—165.

¹⁵ Mehmed Mujezinović, *Turski natpisi XVI vijeka iz nekoliko mjesta Bosne i Hercegovine*, Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom, III—IV, Sarajevo, 1953, str. 459—460.

¹⁶ Sejfudin Kemura, *Iz sejahat-name Evlije Čelebije*, Glasnik Zemaljskog muzeja XX (1908), str. 330.

objašnjenje u sljedećem: a) natpis uopće ne pripada toj džamiji; kao što je istaknuto, nemoguće je da je ta džamija sagrađena na 37 godina prije nego je sačinjena vakufnama; b) na osnovu činjenice što je taj isti tekst natpisa, uz naznaku godine 878 (1473) donio Evlija Čelebi pod naslovom *Natpis na staroj džamiji u čaršiji* i da ga je Hazim Šabanović shvatio kao natpis sa najranije podignute džamije u Mostaru, čiji je utemeljitelj Sinan-paša,¹⁷ ne obazirući se na omašku što se potkrala Evliji kod nepreciznog određivanja dijela grada u kojem je situirana ta džamija,¹⁸ očito je, dakle, da se taj natpis prvobitno nalazio na džamiji Sinan-paše, koja je porušena 1949. godine; c) na osnovu onog što je rečeno pod a) i b) ostaje otvoreno pitanje prvobitnog originalnog natpisa sa džamije Nesuh-age Vučjakovića u Mostaru.

Što se tiče natpisa sa džamije istoga vakifa u tvrđavi Ljubuški, on nije prezentiran u svome originalnom tekstu u našoj historiografiji. Evlija Čelebi nije putovao u Ljubuški, iako je to želio, jer su ga stanovnici Norina odvratili od toga, rekavši mu da mu ne bi preporučili da ide tamo, jer se taj kraj smatra opasnom zonom,¹⁹ stoga nemamo spomena natpisu s te džamije u njegovom putopisu. Ni Mehmed Mujezinović, kao obrađivač islamskih epigrafa sa područja Bosne i Hercegovine, nije mogao prezentirati naučnoj javnosti natpis sa te džamije, jer su od nje ostale samo ruševine.

Sve to govori da nemamo pouzdanih natpisa ni s jedne ni s druge džamije Nesuh-age Vučjakovića, što je za sakralne objekte ovog značaja rijetka pojava, te se prema tome ne može odrediti godina gradnje tih objekata. Iz tog razloga epigraf, što ga je objavio Oman, predstavlja vrijedan spomenik za osvjetljavanje, bar djelomično, ovog problema.

Postavlja se pitanje da li bi natpis iz Ravella mogao da odgovara jednom od natpisa sa džamija Nesuh-age Vučjakovića, one u Mostaru ili one u Ljubuškom? Može se opravdano pretpostavljati da

¹⁷ Evlija Čelebi, *Putopis* (odlomci o jugoslavenskim zemljama), preveo, uvod i komentar napisao Hazim Šabanović, Sarajevo, 1967, str. 466.

¹⁸ Evlija Čelebi locirao je tu džamiju u čaršiju, a sama čaršija prostirala se u onom dijelu grada koji je gravitirao Starom mostu, gdje su, uostalom, najveći dobrotvori toga grada iz druge polovice XVI stoljeća (posebno Čejvan-čehaja i Karadozbe) podigli svoje zadužbine koje imaju privredni karakter i koje su činile jezgro trgovačke četvrti grada.

Poznato je da je gradska četvrt u kojoj je podignuta prva džamija

u Mostaru, sve do najnovijeg vremena, u narodu bila poznata pod nazivom Mejdani. Taj dio grada i u vrijeme kad je Evlija proputovao kroz Mostar (1644), najvjerovatnije, predstavljao je administrativni centar turske vlasti u gradu. Napominjem da je neposredno uz tu najstariju džamiju Sinan-paše, tu na Mejdani, u jednoj zgradi bila smještena rezidencija mostarskog muftije Mustafe Ejubovića, poznatog pod imenom Šejh Jujo, a u novije vrijeme da je ta zgrada korištena za stanovanje predsjednika šerijatskog suda u Mostaru.

¹⁹ Evlija Čelebi, *Putopis*, str. 462.

je Nesuh-aga Vučjaković bio jedan od mustahfiza tvrđave Ljubuški polovicom XVI stoljeća, a moguće da je bio i njen dizdar. Najjači dokaz za ovu pretpostavku je činjenica da je sagradio džamiju u tvrđavi Ljubuški.²⁰ On je, vjerovatno, zbog zasluga u tom pograničnom području prema Mlecima, ubrzo bio premješten na neku novu, višu vojnu dužnost u Mostar, u kojem su se kasnije njegovi potomci dugo vremena smjenjivali na dužnosti kapetana toga grada. Pored navedenih džamija, Nesuh-aga Vučjaković je ostavio i izvjestan broj i drugih zadužbina u zapadnoj Hercegovini i u Mostaru, kako se to vidi iz njegove vakufname. Ipak, njegove džamije predstavljaju najznačajnije objekte njegova vakufa.

U kakvom vremenskom odnosu stoji gradnja jedne i druge džamije, ne može se utvrditi, jer za to ne postoje nikakvi historijski podaci. I pored toga moguće je, na osnovu onoga što nam je poznato, iznijeti izvjesne pretpostavke.

Kako je vakif legalizirao svoju vakufnamu 972. godine, može se sa sigurnošću tvrditi da je njegova džamija u Mostaru podignuta najkasnije te godine. To, međutim, ne isključuje mogućnost da je gradnja mogla biti završena dvije-tri godine ranije. S obzirom na izloženo, realnija je pretpostavka da godina 966, uklesana u epigrafu iz Ravella, prije odgovara gradnji Nesuh-agine džamije u Ljubuškom, nego onoj u Mostaru.

Vremenski razmak od 6—7 godina između godine uklesane u natpisu iz Ravella (966) i godine legaliziranja Vučjakovićeve vakufname (972) predstavljao bi razdoblje u kojem su, najvjerovatnije, izgrađene obadvije Nesuh-agine džamije, ona u Ljubuškom, kao i ona u Mostaru. Čini se da je Nesuh-aga poslije gradnje svoje džamije u Ljubuškom kao dizdar uskoro prešao u Mostar, na neki viši položaj, a njegova zadužbina u glavnom gradu hercegovačkog sandžaka značila je simbol njegova ugleda i veličine.

Ako navedenoj argumentaciji da se natpis iz Ravella odnosi na džamiju Nesuh-age Vučjakovića u Ljubuškom dodamo i to da se iz riječi Kasima Gujića zaključuje da je ta džamija sa svojim natpisom postojala još i 1932. godine, onda cijeli problem postaje konkretniji. Gujić o toj džamiji kaže doslovno: *Nedaleko grada (Turci) podigoše džamiju. Natpis (tarih) te džamije je najstariji turski spomenik u ovom kraju. Sudeći po tome natpisu i po vakufnami, ovu džamiju je pravio prije 400 godina Nesuh-aga Vučjaković. Brzo oko toga podigoše se kuće oko džamije. To je najstariji dio grada Ljubuškog, danas su te kuće većinom porušene i strše zidovi.*²¹

Nameće se pitanje šta se dogodilo s tom džamijom i njenim natpisom od vremena kad je to pisao K. Gujić do momenta kad je Republički zavod za zaštitu spomenika i prirodnih rijetkosti

²⁰ U vakufnami stoji: fi qal'ai Lubušqa.

²¹ Kasim Gujić, *Tvrđi hercego-*

vački grad Ljubuški i njegovi gospodari, Jugoslavenski list, Sarajevo, 23. oktobra 1932.

SR Bosne i Hercegovine, poslije drugog svjetskog rata, ustanovio svoju dokumentaciju o Ljubuškom, u kojoj nema nikakva spomena toj džamiji.

O vremenu i načinu na koji je nestala džamija u Ljubuškom o kojoj je riječ, a s njom i natpis, nema nikakva spomena u našoj poslijeratnoj historiografiji, kao ni u glasilima pojedinih institucija nadležnih za evidenciju i zaštitu spomenika. Međutim, u starijoj generaciji Ljubušaka ima ljudi koji se sjećaju kada je jedan oficir talijanske vojne jedinice, koja je za vrijeme drugog svjetskog rata bila stacionirana u Ljubuškom, prilikom povlačenja skinuo natpis sa džamije i ponio ga sa sobom. Daupović Meho, rođeni Ljubušak, sada nastanjen u Sarajevu, pričao mi je da je negdje 1948. godine, odnosno 1949. godine, na inicijativu tadašnjeg predsjednika Narodnooslobodilačkog odbora Ljubuški, trebalo da bude osnovan Zavičajni muzej u Ljubuškom, te da je u svrhu prikupljanja muzejskih eksponata, između ostalog, upućen zahtjev nadležnim organima da se diplomatskim putem zatraži od talijanske vlade restitucija odnesenog natpisa sa džamije Nesuh-age Vučjakovića u Ljubuškom, ali da do toga nije došlo.

*
**

Na osnovu izloženog, može se bez dvojbe zaključiti da arapski epigraf iz Ravella potječe sa džamije Nesuh-age Vučjakovića u Ljubuškom, koji je prema ovome natpisu zauzimao položaj dizdara, što ranije nije bilo poznato u našoj historiografiji. Epigraf je, bez sumnje, uklesan rukom istog lica koje je izradilo i natpis na džamiji zaima Muhamed-bega, poznatog pod imenom Karađoz-beg, u Mostaru, u kojem nalazimo izvjesne elemente karakteristične za oba natpisa.²²

S u m m a r y

THE RAVELLO ARABIC EPIGRAPH COMES FROM LJUBUŠKI

The purpose of this article is to establish the origin of the Arabic epigraph from an unknown mosque, which is now in the garden of the villa La Casarella in Ravello. The epigraph was published by Professor Giovanni Oman (*Notizie su una iscrizione con caratteri arabi a Ravello, Annali, Istituto orientale di Napoli, nuova serie XIX, /volume 29, Fascicelo 2, p. 266—268/*, and later, after him by R. Köbert).

The author, on the basis of published as well as unpublished historical sources available to him, has sought to discover the founder of the mosque bearing the epigraph. He has started from the hypothesis of G. Oman who held that the inscription probably

²² Utvrđeno na osnovu faksimila ustupio Mehmed Mujezinović, na
natpisa sa te džamije, što mi ga je čemu mu izražavam zahvalnost.

originated in Mostar or some other Muslim center in the Balkan Peninsula.

In the first part of his article the author publishes the facsimile of the inscription which was part of the work of G. Oman and then presents the text of the inscription in the Arabic script the way he has interpreted it himself. This is followed by his translation of the inscription into the Serbo-Croatian language. The text of the inscription itself and its translation into Serbo-Croatian are followed by the author's critical commentary on certain parts of Oman's and Köbert's interpretations and translations of the text of the inscription. Thus, certain differences can be noted in this respect between him and the two authors mentioned above. In order to gain insight into the total translation of the inscription text by Oman into Italian and by Köbert into German, the author reproduces their translations in entirety.

It is interesting to note that in his research the author has not been able to discover more than three persons bearing the name of Nesuh (which appears on the epigraph), otherwise a very common name in the lands under the Ottoman rule, among the founders of mosques in the whole area of the present-day Yugoslavia. One of these men was the second Bosnia governor Nesuh-beg, who in 856 after Hegira erected a mosque in Sarajevo; the second man was Pačadži hadži Nesuh who most probably erected his mosque in the first part of the seventeenth century, also in Sarajevo. The third person was a distinguished man from Herzegovina, Nesuh-aga Vučjaković, for whom it is known on the basis of his vaqf-nama, legalized in the third decade of the džumad I 972; that he built two mosques — one in Mostar, another in Ljubuški — but there is no reliable information concerning the years of the erection of these mosques.

Because of the fact that we have full names of the first two men and the times of the building of their mosques, the author rejects the possibility that either of these men could have been the founder of the mosque whose inscription bearing the year 966 after Hegira is kept in Ravello. Thus he has found it necessary to analyse the whole known material concerning the person of Nesuh-aga Vučjaković and his mosques, in order to attempt to solve this interesting case. The analysis which the author has done shows that the Arabic epigraph from Ravello comes from the mosque of Nesuh-aga Vučjaković in Ljubuški and that according to the eyewitness accounts it was taken from that mosque during the Second World War by the officer of an Italian unit during its withdrawal from Ljubuški. In addition, the author points to the fact that the epigraph was engraved by the hand of the same person who did the inscription on the Mostar mosque of zaim Muhamed-beg, known by the name of Karađoz-beg, in which we find certain elements characteristic for both inscriptions.